

Ebû Hanîfe'ye Göre Kur'ân ve Tercümesi

Fatih TOK*

Özet ► Makalemizde, özellikle kelâm ve fıkıh alanında ortaya koyduğu görüşleriyle İslâm düşüncesine önemli katkılar sunan Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'a dair bazı yaklaşımlarını ele aldık. Bu bağlamda onun, Kur'ân'la ilgili dile getirilen çeşitli iddia ve ithamlara onun genel bir tanımını yaparak cevap verdiğini görüyoruz. Bu tarif, daha sonra yapılan Kur'ân tanımları üzerinde etkili olmuştur. Yine o dönemde yeni Müslüman olan ve Arapça bilmeyen bir kişinin namazdaki kıraati kendi dili ile yapıp yapamayacağı hususu da tartışılmıştır. Bu konuda en dikkat çekici ve en çok tartışılan fetva ise Ebû Hanîfe tarafından verilmiştir. Biz de makalemizde özellikle son dönemlerde “Tercüme (Türkçe) Kur'ân” tartışmaları çerçevesinde kullanılan bu fetva ve onunla ilgili yapılan değerlendirmeleri inceleyerek, Ebû Hanîfe'nin tercüme hususundaki asıl görüşünü tespit etmeye çalıştık. Onun diğer görüşleri ışığında yaptığımız araştırmalar göstermektedir ki, Ebû Hanîfe'nin fetvası, belki de hiç aklına gelmeyen, gelmesi mümkün olmayan birtakım konulara kaynak olarak gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanîfe, Kur'ân, tercüme, tanım, icthâd.

Qur'an And Its Translation For Abu Hanifa

Abstrac ► In this article, I discuss some of Abu Hanifa's approaches to Qur'an, who made great contribution to the Islamic thought especially with his views in the fields of Kalam and Fiqh. In this regard, it is seen that he made a general definition of Qur'an in reply to various claims and allegations regarding it. His definition had an impact on the later definitions of Qur'an. Also, whether a new convert who did not know Arabic could read in his own language in salaah was debated at that time. The most remarkable and discussed fatwa was given by Abu Hanifa with respect to the aforementioned case. Thus, I tried to identify his original views about the translation by analyzing both this fatwa which has been used as a part of the debate around “Translation of Qur'an into Turkish” in recent years, and the evaluations about it. Having studied on his other views regarding Qur'an, my study shows that Abu Hanifa's fatwa has been used as a main reference for some issues which were not likely to be in his mind.

Keywords: Abu Hanifa, Qur'an, translation, definition, ijthad.

* Fatih TOK, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi

A. Giriş

Çeşitli din ve fırka mensuplarının bulunduğu, birçok ilmî ve fikri tartışmanın yaşandığı Kûfe şehrinde dünyaya gelen Ebû Hanîfe, kelâm ve fıkıh alanında ortaya koyduğu görüşlerle hem kendi asrının hem de sonraki dönemlerin en önemli şahsiyetlerinden biri olmuştur. Onun dile getirmiş olduğu fikirler, zamanla Müslümanların büyük bir çoğunluğunun itikâdî ve amelî anlayışlarının esas haline gelmiştir.

İslâm toplumu, Irak bölgesinin fethiyle birlikte bölgede var olan yabancı din ve kültürlerle karşılaşmıştır. Özellikle bu bölgede farklı din mensupları, İslâm dini ve onun kutsal kitabı hakkında bazı iddialar dile getirmişlerdir. Dönemin Müslüman düşünürleri, hem Kur'ân'ın kaynağı hakkındaki iddia ve şüphelere hem de yeni yeni ortaya çıkan halku'l-Kur'ân meselesine, Kur'ân'ın efrâdını cami' ağıyârını mani' bir tanımını yaparak cevap vermeye çalışmışlardır. Bunun yanında yeni Müslüman olanların Kur'ân dili olan Arapçayı bilmemeleri, ibadet hususunda çözülmesi gereken daha başka meseleler ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Arapça bilmeyen bir kişinin namazdaki kıraatini kendi dili ile yapıp yapamayacağı hususu cevap verilmesi gereken meselelerden birisi olmuştur. Böylece Kur'ân'ın tercümesi meselesi gündeme gelmiştir ki; bu hususta birçok âlim fetva vermiştir. Bu konuda en dikkat çekici ve en çok tartışılan fetva ise Ebû Hanîfe'ye aittir.

Makalede öncelikle Ebû Hanîfe'nin Kur'ân tanımı ile âyetlerin yorumları hakkındaki düşüncelerini tespit edeceğiz. Burada özellikle onun nasıl bir Kur'ân tasavvuruna sahip olduğunu anlamaya çalışacağız. Kezâ Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın tercümesi konusundaki ictihâdını tahlil ederken, onun yaptığı Kur'ân tanımı ve âyetlerin te'villeri hususundaki görüşlerinden de istifade edeceğiz. Bu makalede incelemek istediğimiz hususlardan biri de, Ebû Hanîfe'nin ictihâdı çerçevesinde tercümenin Kur'ân olarak kabul edilip edilemeyeceği veya İmâm A'zam'ın böyle bir anlayışa sahip olup olmadığı meselesidir. Şimdi önelikle İmâm-ı A'zam'ın Kur'an tanımını ele almak istiyoruz.

B. Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Tanımı

Tanımlar, tanımı yapan kişinin düşünce dünyasından ve yapıldığı dönemin şartlarından bağımsız değildir. İslâmî ilimlerin tedvin, tasnif ve teşekkül döneminde, medeniyet ve mezheplerin bulunduğu bir havzada yaşayan Ebû Hanîfe'nin

Kur'ân tanımı da, hem onun inanç ve tasavvurları hem de dönemin dînî, siyâsî, sosyo-kültürel ve fikrî gelişmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle gayr-i müslimlerin Kur'ân'ın kaynağı üzerindeki iddiaları ve Kur'ân'ın mâhiyetiyle ilgili mezhepler arasında cereyan eden tartışmalar, onun yapmış olduğu Kur'ân tanımının çerçevesi üzerinde etkili olmuştur. İmâm-ı A'zam bir yandan Kur'ân'ı tanımlarken, bir yandan da onun kaynağı ve mâhiyeti hakkında ortaya atılan bazı iddia ve şüphelere cevap vermiştir.

Görebildiğimiz kadarıyla Ebû Hanîfe'nin risâlelerinde yer alan Kur'ân tanımları, sanki ona yöneltilen; "Kur'ân nedir?" şeklindeki bir soruya cevap mahiyetindedir. Ortaya koymuş olduğu tanımlar, aynı zamanda onun sahip olduğu Kur'ân algısının bir göstergesidir. İmâm-ı A'zam'ın Kur'ân tanımları, kendisinden nakledilen *el-Fıkhu'l-Ekber* ve *el-Vasıyye* adlı risâlelerde yer almaktadır. Oğlu Hammâd'dan nakledilen *el-Fıkhu'l-Ekber*'in iki farklı yerinde Ebû Hanîfe, Kur'ân-ı Kerîm'i şu şekilde tanımlamaktadır:

والقرآن كلام الله تعالى ، في المصاحف مكتوب ، وفي القلوب محفوظ ،
و على الأسن مقروء ، و على النبي عليه الصلاة و السلام منزل ، و لفظنا
بالقرآن مخلوق ، و كتابتنا مخلوقة ، و قرأتنا مخلوقة ، و القرآن غير مخلوق.

*"Kur'ân-ı Kerîm, mushaflarda yazılı, kalplerde mahfûz, dillerde okunan ve Peygamberimize indirilmiş olan Allah kelâmıdır. Bizim Kur'ân-ı Kerîm'i telaffuzumuz, yazmamız ve okumamız mahlûktur fakat Kur'ân mahlûk değildir... Kur'ân, Allah'ın kadîm ve ezeli kelâmıdır..."*¹

"والقرآن منزل على النبي عليه الصلاة و السلام وهو في المصاحف مكتوب"

*"Kur'ân-ı Kerîm, Allah Rasûlüne indirilmiş ve mushaflarda yazılmıştır..."*²

Kezâ Ebû Hanîfe'nin, *el-Vasıyye* adlı risâlede Kur'ân-ı Kerîm'i benzer nitelikler zikrederek şu şekilde tanımladığını görüyoruz:

¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, Ta'lik ve Nşr: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türas, 2001, s. 62.

² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 67.

*“Kur’ân, Allah’ın mahlûk olmayan kelâmı, vahyi, tenzîli, İlâhî zâtının aynı olmayan, zatından da ayrı düşünülmemeyen kelâm sıfatıdır. Mushaflara yazılmakta, dillerde okunmakta ve kalplerde yer tutmaksızın muhafaza edilmektedir. Mürekkep, kâğıt ve yazuların hepsi mahlûktur. Zira bunlar kulların fiilleridir. Allah’ın kelâmı ise mahlûk değildir...”*³

Ebû Hanîfe’nin yaptığı Kur’ân tanımı, öncelikle Kur’ân’ın kaynağı ve mahiyetine yönelik bir belirlemede bulunmaktadır. Bu tanımlamada İmâm-ı A’zam, bir yandan Kur’ân-ı Kerîm’in semavî bir kitap olduğunu dile getirmekte, bir yandan da ehl-i kitap ve müşriklerin her dönem dile getirdikleri Kur’ân’ın beşer (Muhammed) sözü olduğuna dair iddia ve şüphelere cevap vermektedir. Kezâ Kur’ân’ın Allah’ın vahyi olduğunu söylemesi, İlâhî kelâmın dünyaya intikalinin hangi yolla (vahiy) gerçekleştiğini ifade etmektedir.⁴

Tanımda dikkat çeken bir husus da vahyin indirilişinin ifade şeklidir. Zira Kur’ân’ın nüzülü bazen tenzîl bazen de inzâl kelimesiyle ifade edilmektedir.⁵ Ancak Ebû Hanîfe, “inzâl” değil, “tenzîl” kavramını tercih etmiştir. Kanaatimizce Ebû Hanîfe, tef’îl babının ifade ettiği “çokluk” anlamını dikkate alarak bu

³ Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye*, Ta’lik ve Nşr: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Mısır: el-Mektebetü’l-Ezheriyyetü li’t-Türas, 2001, s.77.

⁴ Vahiy, sözlükte gizli ve hızlı bir tarzda bildirmek anlamına gelmektedir. Bk. Ebû’l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, (711/1311), *Lisânu’l-Arab*, Thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed, Haşim Muhammed eş-Şazelî, Mısır: Dâru’l-Maarif, trs., c. 6, s. 4787-4788; Râgıp el-İsfahânî, Ebû’l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garibi’l-Kur’ân*, Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, trs., c. 2, s. 668. Terim olarak ise, Allah’ın hidâyet ve emirlerini insanlara, onlar arasından seçtiği peygamberleri vasıtasıyla, insanların alışık olmadığı bir tarzda, gizli ve hızlı bir yolla bildirmesi anlamına gelmektedir. Bk. Muhammed Abdülazim ez-Zerkânî, *Menâhîlu’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Thk. Favvâz Ahmed, Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, 1996, c. 1, s. 55. Vahyin geliş yolları ile ilgili ise, Cenab-ı Hak; “Allah bir insan ile ancak vahiy sûretiyle veya perde arkasından konuşur yahut bir elçi gönderir de izniyle dildiğini vahyeder. Doğrusu O, pek yücedir, tam bir hikmet sahibidir.” buyurmaktadır. Bk. Şûrâ, 42/51.

⁵ Tenzil örnekleri için bk. Hirc, 15/9; Bakara, 2/97; Şuarâ, 26/192; Tâhâ, 20/4; Yâsîn, 36/5; Furkân, 25/25; İsrâ, 17/106. İnzal şeklindeki ifadeler için bk. En’âm, 6/92; Kadir, 97/1.

kavramı seçmiştir ve böylelikle de Kur'ân'ın tedricen (parça parça, yirmi üç senede) indirilmesine atıf yapmak istemiştir.⁶

Ebû Hanîfe'nin tanımını içerisinde geçen “Mushaflarda yazılmıştır” ifadesi ise, Hz. Ebû Bekir'in cem ettiği metinleri esas alarak Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflara Kur'ân denilebileceğinin ifadesidir. Bu tanımlama, Hz. Osman mushafını ve imlâsını esas alarak şâz kırâatleri, hadisleri ve bazı âlimlerce ileri sürülen metni mensûh âyetleri Kur'ân dışında bırakmaktadır.⁷

Yukarıda geçtiği gibi Ebû Hanîfe, Kur'ân-ı Kerîm'in Allah tarafından vahiy yoluyla Hz. Muhammed'e indirilen bir kitap olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bütün kutsal kitaplar aynı tevhidî gerçeği bildirmekle birlikte getirdikleri şeriatler arasında farklılıklar söz konusudur.⁸ Ebû Hanîfe böylelikle, önceki peygamberlere gönderilen kutsal kitap ve şeriatleri dışarıda bırakmış olmaktadır. Zira ona göre, son gelen şeriat önceki şeriatleri neshettiği için, Hz. Muhammed'e verilen Kur'ân da önceki tüm semavî kitapları ilgâ etmiştir.

Tanımda dikkat çeken bir diğer husus ise Ebû Hanîfe'nin, “dillerde okunmaktadır” diyerek Kur'ân-ı Kerîm'in çokça kırâat edilmesine vurgu yapmasıdır. Zira Kur'ân, günde beş vakit kılınan namaz ibadetinin bir farzı olarak okunduğu gibi, bizâtihi ibadet maksadıyla da sürekli olarak okunmaktadır. İşte Kur'ân'ın bu özelliği, Ebû Hanîfe'nin yaptığı Kur'ân tanımına da yansımıştır. Bu tanımlama,

⁶ İnzâl ve tenzîl kavramaları arasındaki anlam farklılığı için bk. Râgıp el-İsfahânî, *Müfredât*, c. 2, s. 631. Önceki kitapların inzâl, Kur'ân'ın ise tenzîl kavramıyla ifade edildiği Nisâ, 4/136 âyetinin tefsirinde Elmalılı, tenzîl kavramı hakkında, “zaman zaman, kısım kısım indirmekte olduğu” ifadesini kullanmıştır. Bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, Sadeleştirilenler: Heyet, Azim Dağıtım, İstanbul: 1992, c. 3, s. 105. Ayrıca bk. Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (538/1143), *Tefsiru'l-Keşşâf an-Hakâiki Çavâmidü't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî-Vücûhi'l-Te'vil*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006, c. 1, s. 564. Kur'ân'ın müneccemen indirilmesiyle ilgili hikmetler için bk. Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı, Arabistan: Rîâsetü İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1980, c. 1, s. 231; Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. 1, s. 48-54.

⁷ Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. 1, s. 21-22; Abdullah Benli, “Kur'ân Tanımındaki Unsurların Tahlili”, *Bilimnâme*, Kayseri: İBAV, 2010/1, S. 18, s. 34-36.

⁸ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, Ta'lik ve Neşir: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türas, 2001, s. 14-15.

sonraki dönem Kur'ân tanımları içinde geçen “okunmasıyla ibadet olunan”⁹ esasıyla benzer bir anlayışı ifade etmektedir.

Vahyedilmeye başlanmasından itibaren Kur'ân'ın ilk ve en önemli korunma şekli Hz. Peygamber ve ashâbı tarafından ezberlenmiş olmasıdır. Bilindiği gibi Kur'ân hafızlarının, en az vahiy kâtipleri kadar Kur'ân'ın muhafaza edilmesinde önemli payları olmuştur. Ebû Hanîfe de tanımında, “kalplerde mahfuzdur” diyerek bir yandan Kur'ân'ın satırlarda olduğu kadar sadırlarda da muhafaza edildiğine, diğer yandan da kolay ezberlenebilen bir kitap olduğuna işaret etmiştir.

Tanımda geçen Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığına dair ifadeler, Kur'ân'ın mahlûkiyeti hakkında o dönemde başlayan tartışmaların bir sonucu olarak görünmektedir. Hatta onun dile getirmiş olduğu bu görüşler, ona çeşitli iddia ve ithamların nispet edilmesine sebep olmuştur. Bu hususta onun Kur'ân'ın mahlûk olduğu ya da tam aksine mahlûk olmadığı fikrini benimsediğine dair bazı iddialar ileri sürülmüştür.¹⁰ Ona göre Allah'ın kelamı mahlûk değil iken, kulların fiilleri sonucu ortaya çıkan yazılı metinler ile onların okunuşları mahlûktur.

Yukarıda zikrettiğimiz Ebû Hanîfe'nin Kur'ân tanımları içerisinde, Kur'ân'ın Arapça oluşuna dair herhangi bir ifadesi yer almamaktadır. Ancak onun bir başka eserinde bu hususa da temas ettiğini görüyoruz. Bu hususta *el-Âlim ve'l-Müteallim* risalesinde, küfür kelimesine Arapların “inkâr” anlamını verdiğini ve

⁹ Zerkânî, *Menâbilü'l-İrfân*, c. 1, s. 21; Mehmet Paçacı, “Kur'ân'ın Neliğine Dair”, *Bilimnâme*, Kayseri: İBAV, 2006/2, S. 11, s. 13; Abdullah Benli, “Kur'ân Tanımındaki Unsurların Tahlili”, *Bilimnâme*, s. 25; Abdulhamit Birişik, “Kur'ân”, *DİA*, Ankara: TDV, 2002, c. 26, s. 383.

¹⁰ Özellikle talebesi Ebû Yûsuf tan bu konuda farklı görüşler nakdedildiğini görüyoruz. Bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatib el-Bağdâdî (463/1071), *Târîhu Medîneti's-Selâm*, Thk. Beşşâr Avvâr Marûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut: 2001, c. 15, s. 518-528; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî el-Endülüsî (977/1069), *el-İntikâ' fî Fedâilü'l-Eimmeti's-Selâseti'l-Fukahâ'*, Haz. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1997, s. 287, 292, 318. Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân meselesine yaklaşımı hususunda daha geniş bilgi için bkz. Fatih Tok, “Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürcülük ve Halku'l-Kur'ân”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, Konya: Mehîr, 2012, S. 19, s. 245-267.

Allah'ın da kitabını onların diliyle (Arapça) indirdiğini¹¹ söyleyerek, onların vermiş oldukları manaların esas olduğunu söylemiştir. Böylece Kur'ân kıraatlerinin kabul şartlarından biri olarak ileri sürülen Arap diline bir vecihle de olsa uyma şartının,¹² Ebû Hanîfe tarafından da dile getirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm Arapça nâzil olduğu için, lafızların beyânında Arapların verdiği manaların esas alınması gerekir.

Tanımlarda görüldüğü gibi Ebû Hanîfe, Kur'ân etrafında yaşanmış ve yaşanan tartışmaları dikkate alarak, efrâdını câmi' ağıyarını mâni' bir Kur'ân tanımı ortaya koymaya çalışmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla onun yapmış olduğu tanımlar, özellikle Hz. Osman'ın istinsâh ettirdiği mushafın hususiyetlerini esas almıştır. Yeri gelmişken ifade edelim ki, sonraki dönem Kur'ân tanımlarında da dile getirilen bu tür nitelikler, bazı sahâbîlerin Rasûlüllah'tan aldığı ileri sürülen bir takım kıraatlerin şâz olarak kalmasına ve Kur'ân olarak kabul edilmemesini de beraberinde getirmiştir.

C. Ebû Hanîfe'nin Tenzil, Te'vîl ve Tefsir Kavramlarına Bakışı

Ebû Hanîfe'den gelen nakiller, bu hususta onun te'vîl, tefsir ve tenzîl kavramlarını kullandığını ortaya koymaktadır. Fakat kaynaklarda bu kavramlara dair ondan nakledilen herhangi bir tanımlama zikredilmemektedir. Bu yüzden sözü edilen kavramlarla Ebû Hanîfe'nin hangi anlamları kastetmiş olduğunu, ondan gelen nakiller ışığında bizler tespit etmeye çalışacağız.

Örneğin Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat* adlı risalesinde, talebesi Ebû Mutî'nin; "Eğer (bir kimse) Allah'ın yaratıklarından bir şeyi inkâr edip, 'bilmem ki bunun yaratıcısı kim?' derse ne olur." sorusuna; ذِكْمُ اللَّهِ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ

¹¹ ان الكفر له اسم وله تفسير و تفسيره الانكار والجحود والتكذيب. وذلك أن الكفر بالعربية والعرب وضعوا " اسم الكفر على الانكار، والله تعالى أنزل الكتاب بلسان عربي ... " Bk. Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Mütealim*, s. 26.

¹² Muhammed Âbid el-Câbirî, *Medhal ilâ'l-Kur'âni'l-Kerîm, el-Cüz'ü'l-Evvel, fi't-Ta'rif bi'l-Kur'ân*, Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2006, s. 17-19; Mehmet Paçacı, "Kur'ân'ın Neliğine Dair", *Bilimnâme*, s. 13; Abdullah Benli, "Kur'ân Tanımındaki Unsurların Tahlili", *Bilimnâme*, s. 25; Abdulhamit Birışık, "Kur'ân", *DİA*, c. 26, s. 383.

فَاعْبُدُوهُ “İşte Rabbiniz Allah O'dur. O'ndan başka tanrı yoktur. O, her şeyin yaratıcısıdır...”¹³ âyetinden dolayı o kimsenin kâfir olacağını söylemiştir. Sanki o kimse, o şeyin Allah'tan başka yaratıcısı vardır, demiştir. Yine ona göre, “Allah'ın bana namaz, oruç ve zekâtı farz kıldığını bilmiyorum.” diyen kimse; وَأَقِيمُوا يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ “Namazı tam kılın, zekâtı hakkıyla verin...”¹⁴ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ “Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz.”¹⁵ ve فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ “Haydi siz, akşama ulaştığınızda (akşam ve yatsı vaktinde) sabaha kavuştuğunuzda, gündüzün sonunda ve öğle vaktine eriştiğinizde Allah'ı tesbih edin (namaz kılın), ki göklerde ve yerde hamd O'na mahsustur.”¹⁶ âyetlerine muhalefetten dolayı küfre düşmüş olur. Fakat o kimse, “Ben bu âyete inanıyorum, ancak te'vîl ve tefsirini bilmiyorum.” derse kâfir olmaz. Zira o kimse âyetin tenziline îman etmiş ancak tefsirinde hata etmiştir.¹⁷

Yine aynı risâlede Ebû Hanîfe, iman esaslarını kabul ettikten sonra; وَقُلِ الْحَقُّ مِن رَّبِّكُمْ فَمَن شَاءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَاءَ فَلْيُكْفِرْ “Ve de ki: Hak, Rabbinizdendir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.”¹⁸ âyetinden dolayı “dilemek bana aittir, istersem îman ederim, istersem îman etmem” diyen bir kimseyi iddiasında yalancı olmakla itham etmiştir. Zira ona göre zikredilen âyet, vaîd (tehdid) ifade etmekte ve te'vîle müsait olduğu için de başka (muhkem) âyetlerle birlikte yorumlanmalıdır. Ebû Hanîfe bu sözü söyleyen kişinin durumunu; “O kimse bu sözü ile âyeti reddetmediği için kâfir olmamıştır. Âyetin tenzilini reddetmemiş fakat te'vîlinde hata etmiştir.”¹⁹ diyerek açıklamaktadır.

¹³ En'âm, 6/102.

¹⁴ Bakara, 2/43, 83, 110.

¹⁵ Bakara, 2/183.

¹⁶ Rûm, 30/17-18.

¹⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, Ta'lik ve Nşr: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türas, 2001, s. 46.

¹⁸ Kehf, 18/29.

¹⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 47.

Yukarıda zikredilen iki örnekte Ebû Hanîfe'nin, âyetlerin yorumlanmasına dair bazı kavramlar kullandığını görüyoruz. Bu hususta tenzil, te'vîl ve tefsir kavramlarından bahsetmektedir. Ancak onun bu kavramlara hangi anlamları yüklediğini araştırmadan geçmeden önce, bahsi geçen terimlerin tefsir ilmindeki ıstılahî tanımlarını vermek istiyoruz.

Bahsedilen kavramlardan birisi olan te'vîl; açıklama, beyân, tefsir, keşif, izâh, tercüme ve netice gibi anlamlara gelmektedir. Bir tefsir terimi olarak ise; “Meşrû bir sebep veya delilden ötürü âyetin zahirî manasından alınıp, kendisinden önceki ve sonraki âyete mutâbık, kitap ve sünnete uygun manalardan birine hamledilmesi”²⁰ olarak tanımlanmıştır.

Tefsir kelimesi ise, sözlükte beyân, keşif, izâh ve üzeri kapalı bir şeyi açmak gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise; “Müşkil olan lafızdan murâd edilen şeyi (manayı) keşfetmek.”²¹ şeklinde tanımlanmıştır. Bu durumda Kur'ân'ın tefsirinden maksat, âyet ve lafızlarda bulunan müşkil²² durumları gidererek, murâd-ı İlâhî'yi keşfetmektir. Tefsir bir ilim dalı olarak da; “İnsanın gücü ve Arap dilinin verdiği imkân nispetinde, Allah'ın muradına delâlet etmesi bakımından, Kur'ân metninin içerdiği manaları ortaya koymak”²³ şeklinde tarif edilmiştir.

Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın yorumuna dair zikredilen sözleri içerisinde bir de tenzil kavramı geçmektedir. Bilindiği gibi tenzil kavramı, indirmek anlamına gelmektedir. Bununla birlikte tefîl babında bulunan “çokluk” anlamı, bu

²⁰ Te'vîl terimi ile ilgili yapılan tanımlar için bkz. Zerkeşi, *el-Burhân*, c. 2, s. 148; Celaledin b. Ebî Bekir es-Suyûtî (911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996, c. 2, s. 1189-1191; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, 2. Baskı, Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadise, 1976. c. 1, s. 17-18. Bizim yaptığımız tanımın birebir ifadesi için bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, 6. Baskı, İstanbul: İfav, 2008, s. 300.

²¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 5, s. 3412-3413; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, c. 1, s. 13; Zerkeşi, *el-Burhân*, c. 2, s. 149-151.

²² Buradaki müşkil kelimesi ile Abdulcelil Candan'ın; “Kur'ân'da geçen herhangi bir lafızın yapısı veya âyet içindeki konumundan dolayı, ciddi bir çalışma veya düşünme neticesinde anlaşılabilen kelime veya âyetler.” şeklinde ifade ettiği geniş anlamı kastediyoruz. Bk. Abdulcelil Candan, *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Âyetler-Müşkilü'l-Kur'ân*, İstanbul: Elest, 2004, s. 23-24.

²³ Tefsir ilmi ile ilgili tanımlamalar için bkz. Zerkeşi, *Burhân*, c. 1, s. 13; Zerkânî, *Menâhîlu'l-İrfân*, c. 2, s. 6; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, c. 1, s. 14-15. Bizim vermiş olduğumuz tanımın tam karşılığı için bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 22.

kelimenin aynı zamanda Kur'ân'ın münecemen (parça parça) indirilmiş olmasını ifade etmektedir. Fakat hemen belirtelim ki, tanım içerisinde bu kavramla Kur'ân'ın parça parça indirilmesine vurgu yapan Ebû Hanîfe, yukarıda zikredilen örneklerde ise, âyetlerin lafızlarını ve lafzî anlamlarını kastetmektedir.

Görüldüğü gibi te'vîl ve tefsir kavramlarının her ikisi de beyân, keşif ve izâh gibi ortak anlamlara gelmektedir. İki kavram da âyetlerde görülen müşkil, mücmel veya müphem benzeri durumları açıklığa kavuşturmayı ifade etmektedir. Bu yüzden zikredilen iki kavram, ilk asırlardan itibaren eş anlamlı olarak birbirlerinin yerlerine kullanılmışlardır. Ancak bu hususta İsmail Cerrahoğlu, ilk asırlarda tefsirden Allah'ın, Hz. Peygamber'in ve sahâbenin beyânlarının anlaşıldığını ve bu yüzden de ilk dönem müfessirlerin eserlerine tefsir değil, te'vîl ismini verdiklerini ifade etmiştir. Fakat Taberî'nin, "*Câmiu'l-Beyân an-Te'vîli'l-Kur'ân*" örneğini verdikten bir paragraf sonra ise, onun mukaddimesinde bu iki kavramı aynı anlamda birbirinin yerlerine kullandığını söylemektedir.²⁴ Bu konuda İbn Abbâs'ın, tefsiri; herkesin, Arapların, âlimlerin ve sadece Allah'ın bilebileceği şekilde dört kısma²⁵ ayırmış olduğunu göz önünde bulunduracak olursak, tefsir kavramının ilk dönemlerde de sadece nakle hasredilmediğini söyleyebiliriz. Kanaatimizce te'vîl ve tefsir kavramları, farklı anlamlarda kullananlar olsa da,²⁶ hem ilk asırlarda hem de sonraki dönemlerde birbirinin yerine kullanılmıştır.

Zikredilen misalleri tahlil ettiğimizde Ebû Hanîfe'nin, te'vîl ve tefsir kavramlarını eş anlamlı olarak, tenzîl kavramını ise farklı bir anlamda kullandığını görüyoruz. İfade ve ibarelerden anlaşıldığına göre İmâm-ı A'zam, tenzîl kavramı ile âyetlerin lafızlarını; te'vîl ve tefsir kavramlarıyla da âyetlerin yorum ve açıklamalarını kastetmektedir. Burada dikkat çeken husus, onun te'vîl ve tefsir terimleri

²⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 3. Baskı, Ankara: Fecr, 2005, s. 25-26. Böyle bir ayırım özellikle İmâm Mâturîdî tarafından dile getirilmiştir. Ona göre tefsir sahâbeye te'vîl ise fukahaya aittir. Yani tefsir rivâyete te'vîl ise reye dayanır. Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. el-Mâturîdî (333/944), *Te'vilâtü Ebli's-Sünne / Tefsiru'l-Mâturîdî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, c. 1, s. 349.

²⁵ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/923), *Câmiu'l-Beyân an-Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikir, Beyrut: 1988, c.1, s. 70; Zerkânî, *Menâhîlu'l-İrfân*, c. 2, s. 11.

²⁶ Böyle bir ayırım özellikle İmâm Mâturîdî tarafından dile getirilmiştir. Ona göre tefsir sahâbeye te'vîl ise fukahaya aittir. Yani tefsir rivâyete te'vîl ise reye dayanır. Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. el-Mâturîdî (333/944), *Te'vilâtü Ebli's-Sünne / Tefsiru'l-Mâturîdî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, c. 1, s. 349. Te'vîl ve tefsir kavramı arasında var olduğu söylenen farklı anlamlar için bk. Zerkeşi, *el-Burbân*, c. 2, s. 149-151.

arasında herhangi bir anlam fark gözetmeyip, her iki kavramı birbirlerinin yerine kullanmış olmasıdır.

Bu misaller aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin, Kur'ân âyetlerini iki farklı kategoride ele aldığını bizlere göstermektedir. Ona göre Kur'ân âyetlerinin bir kısmı, tenzîl olduğu lafızlardan anlaşılmanalaları ifade etmekte ve ayrıca bir te'vîl/tefsire ihtiyaç duymamaktadır. Zira bu tür âyetlerin lafızlarından anlaşılmanalaları literal mana, aynı zamanda onun te'vîl ve tefsiri demektir. Bununla birlikte bazı âyetlerde kastedilen manaların doğru tespit edilebilmesi için, onların te'vîl ve tefsir edilmeleri gerekir.

Kur'ân âyetlerini yorum açısından iki kategoride ele alan Ebû Hanîfe göre, te'vîle ihtiyacı olmayan âyetlerin lafız ve manaları aynı olduğundan, onların hem lafızlarına hem de lafızlarının ifade ettiği manalara iman edilmesi gerekir. Zira bu tür âyetlerde lafzî (literal) anlamların dışında herhangi bir anlam ortaya koymak ve ona iman etmek, insanı küfre düşürür. Fakat te'vîle müsait olan âyetlerde yapılan hatalı yorumlar için aynı sonuçlar terettüp etmez. Bu yorumu yapan kişi sadece 'hata' etmiş kabul edilir. Kanaatimizce o bu konuda, 'tenzîli ile te'vîli aynı olan âyetlerde manaların Allah'a; farklı te'vîllere ihtimali olan âyetlerde ise, Allah'ın muradı kesin olarak bilinemeyeceği için, manaların insana ait olduğu' fikrine sahiptir.

Ebû Hanîfe'nin Kur'ân tanımını ve âyetlerin yorumuna dair görüşlerini ifade ettikten sonra, onun tercüme ile kılınan namaza dair verdiği fetvasını incelemek istiyoruz. Burada onun bu ictihâdı çevresinde dile getirilen bazı görüş ve iddialara yer verip, ardından onun tercüme konusundaki asıl fikrini tespit etmeye çalışacağız.

D. Kur'ân'ın Tercümesi

Bir sözü bir dilden başka bir dile çevirmek veya bir lafzı, bir başka dilde tefsir ve beyân etmek gibi anlamlara gelen tercüme kelimesi terim olarak; "bir kelâmın manasını diğer bir lisanda dengi bir tabirle aynen ifade etmek" şeklinde tanımlanmıştır.²⁷ Araştırma konumuz olan Kur'ân'ın tercümesinden ise,

²⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 1, s. 426; Zerkânî, *Menâbilu'l-İrfân*, c. 2, s. 90-91; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, Mukaddime*, s. 3.

âyetlerin anlamlarının başka bir dilde dengi kelimelerle ifade edilmesi kastedilmiştir. Kaynaklarda genel olarak, harfî/lafzî ve tefsîrî/manevî olmak üzere iki farklı tercüme şeklinden bahsedilmektedir.

1. Harfî/Lafzî Tercüme: Nazmında ve tertibinde aslına benzemesi gözetilen tercüme şeklidir. Bu tür tercümelerde asıl metin, diğer dilde onun anlam ve nazmını her yönden karşılayan dengi kelimelerle tercüme edilmelidir.²⁸ Fakat bu tercüme şekli, diller arasındaki farklılıklar, metnin nazmı, tertibi ve içerdiği kavramlar gibi hususlar düşünüldüğünde gerçekleşmesi oldukça zordur. Söz konusu Kur'ân metninin tercümesi olduğunda, onun kaynağının İlâhî oluşu, nâzil olduğu dilin (Arapça) hususiyetleri ve i'câzı gibi bir takım özellikler, bu durumu daha da zorlaştırmaktadır. Hatta İslâm âlimleri, Kur'ân'ın harfî/lafzî tercümesinin mümkün olmadığını söylemişlerdir. Bu sebeple Türkçe Kur'ân tercümelerinde daha çok "meâl" kelimesi tercih edilmiştir.²⁹

2. Tefsîrî/Manevî Tercüme: Bir dildeki metnin anlamının, nazım ve tertibe bağlı kalmaksızın başka bir dile aktarılmasına denir.³⁰ Burada önemli olan husus, tercümeyi asıl metne bire bir benzetmekten ziyâde metindeki anlam ve maksatları, tercüme yapılan dilde anlaşılır bir şekilde ifade etmektir. Kur'ân metninin tercümesiyle ilgili yukarıda bahsedilen zorluklar, ilim adamlarını tefsîrî tercümeye sevk etmiştir. Özellikle Kur'ân'da yer alan edebî sanatlar, i'câz, pek çok anlam ihtiva eden harf, edat ve kelimeler, tefsîrî/manevî tercümeyi zorunlu kılmıştır. Bu yüzden Kur'ân'ın tercümesinden genel olarak tefsîrî/manevî tercüme anlaşılmaktadır.

Tercüme konusundaki zorluklar, Kur'ân'ın tercümesiyle ilgili dile getirilen bir takım hususların tartışılmasına yol açmıştır. Örneğin; "Tercüme, Kur'ân'ın yerini tutar mı? Tercümeye Kur'ân denilir mi? Bu bağlamda namazda farz olan kırâati tercüme ile yerine getirebilir miyiz?" gibi sorular sürekli olarak tartışma

²⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1976. c. 1, s. 23; Hidayet Aydar, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, İstanbul: Kur'ân Okulu, 1996, s. 58; Muhsin Demirci, *Tefsîr Tarihi ve Usûlü*, İstanbul: İfav, 1998, s. 90-92.

²⁹ Meâl: Bir sözün manasını her yönüyle değil de biraz noksanı ile başka bir dilde ifade etmek anlamına gelmektedir. Bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, s. 28-30.

³⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, c. 1, s. 24; Hidayet Aydar, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, s. 59; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, s. 28-30.

konusu olmuştur. Bu konuda dikkati çeken husus ise, Kur'ân'ın tercümesi meselesindeki tartışmaların odak noktasında Ebû Hanîfe'nin, namazda kırâatin Farsça olabileceğine dair verdiği fetvanın yer almış olmasıdır.

Makalemizde konuyu Ebû Hanîfe'nin ictihâdı çerçevesinde ele alacağız. Bu hususta özellikle; Ebû Hanîfe, Kur'ân'ın tercümesini Kur'ân olarak adlandırmış mı? Kur'ân'ın manaları anlaşılacağı için tercümeyle daha çok tercih etmiş mi? gibi bazı sorulara cevaplar arayacağız. Konuyu incelerken, öncelikle Ebû Hanîfe'nin verdiği fetvayı ilk kaynaklardan nakledip, ardından da müteahhir dönem âlimlerinin, bu fetvayı gerekçelendirmek için ileri sürdükleri görüşlere yer vereceğiz. Konuyla ilgili değerlendirmelerimizi ise, Ebû Hanîfe'nin Kur'ân tanımı ile tenzil, tefsir ve te'vîl kavramlarına yüklediği anlamlar çerçevesinde yapmaya çalışacağız. Burada namazdaki kırâatin fikhî durumundan ziyâde, Kur'ân'ın tercümesinin, onun yerine geçip geçmeyeceğine, Ebû Hanîfe'nin fetvasından böyle bir sonucun çık(arıl)ıp çık(arıla)mayacağına değinmek istiyoruz. Bu konuda onun ne dediği, ne demek istediği veya ona neler söyletildiğini araştırıp, ardından da konuyla ilgili kendi değerlendirmemizi yapacağız.

1. Tercüme ile Namaz Meselesi

İmâm A'zam Ebû Hanîfe bir ictihâdında, namazda farz olan kırâatin, Kur'ân'ın Farsça tercümesiyle yapıldığı zaman yerine geleceğini, bu yüzden namazın fâsîh olmayacağını dile getirmiştir. Onun bu fetvası, Ebû Hanîfe'nin fikhî ictihâdlarını bizlere ulaştıran en sağlam kaynaklardan olan, talebesi İmâm Muhammed'in *Kitâbu'l-Asl* ve *el-Câmiu's-Sağîr* adlı eserlerinde yer almaktadır. Nakledilen rivâyetlere göre Ebû Hanîfe; ان افتتح الصلاة بالفارسية وقرأ بها وهو / يحسن العربية أجزاءه "Arapça'yı iyi bildiği halde, namaza Farsça iftitah tekbiri ile başlamanın ve kırâati Farsça yapmanın câiz olduğunu" söylemiştir. Müctehid talebeleri İmâmeyn'e³¹ göre ise, bu durum sadece Arapça'nın iyi bilinmediği durumlarda câizdir.³²

³¹ Hanefî fıkıh tarihinde İmâmeyn'den kastedilenler, İmâm Muhammed ve İmâm Ebû Yûsuf tur.

³² Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (189/805), *Kitâbu'l-Asl*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1990, c. 1, s. 39, 236; *el-Câmiu's-Sağîr*, Thk. Mehmet Boynukalın, İstanbul: Ocak, 2009, s. 67. Ayrıca bk. Ebû

Her iki kaynakta da fetvanın gerekçesi veya hangi şartlar altında verildiğine dair herhangi bir bilgi zikredilmemiştir. Görünen o ki bu husus, konu hakkında sorulan herhangi bir soru veya cereyan eden bir tartışma üzerine verilen bir fetvadır. Ebû Hanîfe'nin herhangi bir gerekçe zikretmediği bu ictihâdını, sonraki dönem âlimleri Kur'ân, sünnet ve sahâbe kavillerinden deliller getirerek temellendirmeye çalışmışlardır. Fakat bu gayretler esnasında, özellikle İmâm-ı A'zam'ı savunma refleksiyle zaman zaman zorlama te'villere başvurulmuştur.

Namazda tercüme ile yapılan kırâatle ilgili İmâmeyn, Arapçayı iyi bilmeyen kimse için Farsça kırâat (tercüme) ile namazın sahih olacağını, aksi durumda namazın fâsit olacağını söylemişlerdir. Diğer mezhep fukahası ise, namazda Arapça dışında hiçbir kırâatin câiz olmadığını, Kur'ân'ı Arapça okuyamayanların, Abdullah b. Ebî Evfâ rivâyetine binâen³³ tercüme yerine tesbih ve tehlil getirerek namazlarını eda etmeleri gerektiğini belirtmişlerdir.³⁴ Aşağıda öncelikle, İmâm-ı A'zam'ın ictihâdını temellendirmek isteyen bazı âlimlerin delilleri ile gerekçelerini, ardından da bu deliller hakkındaki kanaatlerimizi ifade edeceğiz.

Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtûbî, (571/1272), *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'ân*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006, c. 1, s. 194.

³³ Abdullah b. Ebî Evfâ'dan rivâyet olunduğuna göre; Rasûlullah'a bir adam gelip dedi ki: "Ben Kur'ân'dan hiçbir şey öğrenemiyorum, ne yapmalıyım?" Rasûlullah adama; "Sübhanellahi ve'l-Hamdülillahi ve lâ-Îlâhe İllallahu vallahu ekber Velâ havle velâ kuvvete İllâ billah, de" şeklinde cevap verdi. Adam; "Ey Allah'ın Rasulü! Bu söylediğin Allah için olan, ya benim için olan nedir?" diye sorunca, Rasûlullah, "Allahümmerhamnî ve afinî ve'rzuknî" de, buyurdu. Bu rivâyet için bk. Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim el-Ensârî (182/798), *Kitâbu'l-Âsâr*, Tashih ve Ta'lik: Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1355/1936, s. 11-12; Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmud b. Muhammed el-Hârizmî (665/1266), *Câmiu Mesânidi'l-İmâm-ı A'zam*, Hindistan: Matbaatü Meclisi Dâiretü'l-Meârif, h. 1332, c. 1, s. 117; Kurtûbî, *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 194.

³⁴ Ebû Zekerîyya Muhyiddin b. Şerefi'n-Nevevî (676/1277), *Kitâbu'l-Mecmû Şerhi'l-Mühezzeb li'ş-Şirâzi*, Thk. Muhammed Necib el-Mutî'i, Cidde: Mektebü'l-İrşâd, 1980, c. 3, s. 340-341; Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme (620/1223), *el-Muğni*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki ve Abdülfettâh Muhammed el-Huluv, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997, 3. Baskı, c. 2, s. 160.

Âlimlerin İctihâdı Gerekçelendirmeleri

Ebû Hanîfe'nin fetvası ile başlayan tartışmalarda, özellikle sonraki dönem fakihlerin, bu icthâdı temellendirmek için oldukça gayret sarf ettiklerini görüyoruz. Onlar bu amaçla Kur'ân, sünnet, sahâbe kavli ve rey olmak üzere her türlü kaynaktan deliller getirmeye çalışmışlardır.

Ebû Hanîfe'nin icthâdını asıl kaynaklarla temellendirmek isteyen bazı âlimler, bu hususta öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'den deliller aramışlardır. Örneğin kimi Hanefî fakihlerine göre; *“O, şüphesiz daha öncekilerin kitaplarında da vardır.”*³⁵ âyeti ile *صُحُفِ الْاَوَّلَىٰ صُحُفِ اِبْرَاهِيْمَ وَمُوسَىٰ* *“Şüphesiz bu (anlatılanlar), önceki kitaplarda, İbrahim ve Musa'nın kitaplarında da vardır.”*³⁶ âyeti, bu icthâdın doğruluğuna delil teşkil etmektedir.³⁷ Zira öncekilerin dilleri Arapça olmadığı halde Kur'ân onların kitaplarında varsa, başka dillerdeki tercümelere de Kur'ân denilebilir. Dolayısıyla Farsça tercümeyle yapılan kırâat Kur'ân yerine geçer ve bu şekilde kılınan namaz fâsit olmaz.³⁸ Bu konuda şafiî âlimlerinden Nevevî ise, İmâm A'zâm'ın; *وَأَوْجِي إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لَأُنذِرْكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ* *“... Ve bu Kur'ân bana, kendisiyle sizi ve ulaştığı herkesi uyarmam için vahyolundu...”*³⁹ âyetiyle de ihticâc ettiğini söylemiştir. Zira diğer milletleri inzâr, ancak Kur'ân'ın onların dillerine tercüme edilmesiyle gerçekleşebilir.⁴⁰ Ancak

³⁵ Şu'arâ, 26/196.

³⁶ A'lâ, 87/18-19.

³⁷ Zafer Ahmed et-Tehânevî (1974), *İ'lâü's-Sünen*, Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1414 h., 3. Baskı, c. 4, s. 151-152; Alâüddin Ebû Bekir b. Mes'ud el-Kâsânî (587/1191), *Bedâiyü's-Sanâi' fî Tertibi's-Şerâi'*, Thk. *Ali Muhammed Muavvad*, Adil Ahmed Abdulmevcûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, 2. Baskı, c. 1 s. 527-528; Mâturidî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, c. 10, s. 510. Kezâ Zemahşerî de Ebû Hanîfe'nin, birinci olarak zikrettiğimiz Şu'arâ, 26/196 ile Duhân, 44/43 âyetlerinin tefsirinde, Farsça ile namaz kırâatinin olabileceğine dair fetva verdiğini ifade etmektedir. Fakat bu fetvanın, okuyucunun anlamları bütünüyle ifade ettiğinde geçerli olabileceğini söylemektedir. Ancak Zemahşerî'ye göre bu durum, böyle bir fetvanın olmaması anlamına gelmektedir. Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 3, s. 324; c. 4, s. 273-274. Benzer yorum için bk. Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî (710/1310), *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2008c. 3, s. 294.

³⁸ Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, c. 2, s. 582.

³⁹ En'âm, 6/19.

⁴⁰ Nevevî, *Kitâbu'l-Mecmû'*, c. 3, s. 341.

hemen ifade edelim ki, Ebû Hanîfe'nin bu âyetlerle istidlâl edip etmediğine dair talebelerinin kitaplarında herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte fetvaya kaynak arayan bazı âlimler, yukarıda zikredilen âyetleri Ebû Hanîfe'nin ictihâdına delil olarak ileri sürmüşlerdir.

Hemen ifade edebiliriz ki, âyetlerde işaret edilen Kur'ân'ın öncekilerin kitaplarında olması, değişmeyen hakikatler açısındandır. Bu hususu Ebû Hanîfe'nin dili ile söyleyecek olursak, 'bütün peygamberlere gelen din aynı, şeriatlar ise farklıdır'.⁴¹ Fakat bu durum, Kur'ân'ın önceki kitaplarda aynen bulunduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü semâvî dinlerin tevhid ve akîdevî konuları aynı olsalar bile, şeriate dair konularda farklılıklar olabilmektedir. Kezâ aynı olan kısımlar da farklı bir dilde farklı lafızlarla anlatılmıştır. Bu durum Kur'ân'ın evvelkilerin kitaplarında aynen bulunduğu iddiasını temelsiz kılmaktadır.⁴²

Bu konuda Hz. Peygamber'in sünnetinden delil getirmeye çalışan âlimler ise, özellikle; "*Kur'ân yedi harf üzere nâzil olmuştur. Bunlardan kolayınıza geleni okuyun*"⁴³ hadisini kaynak göstermişlerdir.⁴⁴ Ancak yedi harf ifadesi, Kur'ân-ı Kerîm'in herhangi bir kelimesinin yerine eş anlamlısını koyarak okumak anlamına gelmemektedir. Ayrıca yedi harf üzere okuma, reye değil nakle dayanmaktadır. Bu kırâatler sahâbenin, Kur'ân'ı okumada kolaylık olması için Hz. Peygamber'den aldığı farklı okuyuşlardır. Bu yüzden yedi harf ruhsatını Kur'ân'ın tercümesiyle yapılacak kırâate gerekçe yapmak kabul edilebilir bir delil değildir. Kezâ sahâbenin Hz. Peygamber'den naklettiği harfler birer Kur'ân olarak değerlendirilip okunurken, tercüme aynı şekilde değerlendirilmemektedir.

Ebû Hanîfe'nin ictihâdını temellendirmek için, sahâbelerden gelen bazı kavil ve uygulamalar da gerekçe olarak ileri sürülmüştür. Örneğin bir rivâyete göre İbn

⁴¹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 16-17.

⁴² Öte yandan bu âyetlere dayanarak önceki kitapların tahrif edilmediğinden emin olunan lafızlarıyla namaz kılınabileceği de iddia edilebilir. Ancak bu kitapların tahrif edilmeyen bölümleri var mı yok mu, varsa hangi kısımları gibi hususlar tam olarak bilinmediğinden ve şüphe içeren bir kırâat de olamayacağından bu tür bir kırâat ile kılınan namaz sahih olmaz. Bk. Şeybânî, *Kitâbu'l-Asl*, c. 1, s. 236; Kâsânî, *Bedâiyü's-Sanâi'*, c. 1 s. 531.

⁴³ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî (256/870), *el-Câmiu's-Sahih, Fezâilü'l-Kur'ân*, Thk. Muhibbiddin el-Hatîb ve Muhammed Fuâd Abdulbâki, Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400 h, c. 3, s. 339.

⁴⁴ Nevevî, *Kitâbu'l-Mecmû'*, c. 3, s. 341.

Mes'ûd, Arap olmayan bir adama; إِنَّ شَجَرَةَ الرَّقُومِ طَعَامٌ الْأَثِيمِ âyetlerini⁴⁵ okutmaya çalışıyormuş. Adam bir türlü söyleyemeyince, İbn Mes'ûd ona, “Peki, (طعام الأثيم) yerine (طعام الفاجر) diyebilir misin?” demiş, ardından da benzer anlamlar taşıyan kelimelerin birbirinin yerine kullanılmasının Kur'ân kırâati için bir hata olmadığını söylemiştir.⁴⁶ Fakat bu rivâyete binâen tercüme ile namazın câiz olduğu söyleminin açıkça görünen bazı zaafı vardı. Her şeyden önce bu okuyuş, İbn Mes'ûd'un Rasûlüllah'tan naklettiği kırâatin bir parçası değil onun kendi reyidir, bu yüzden de Kur'ân olarak değerlendirilemez. Ayrıca bu rivâyet, doğrudan namazdaki kırâatle alâkalı bir hususa da işaret etmemektedir. Sadece telaffuzda zorluk çeken bir kişi ve geçici bir durumla ilgilidir. Bu sebeple bahsedilen rivâyet, fetvaya gerekçe olabilecek yeterlilikte bir delil değildir.

Fetvanın gerekçesi bağlamında İran asıllı sahabî Selmân-ı Fârisî'nin, gelen talep üzerine Fâtiha sûresini Farsça'ya tercüme ettiği ve yeni Müslüman olan bazı İranlıların, dilleri Arapçaya alışincaya kadar bununla namaz kıldıklarına dair bir rivâyet daha aktarılmaktadır.⁴⁷ Ancak bu nakil, Ebû Hanîfe'den çok İmâmeyn'in icthâdına kaynak olabilecek niteliktedir. Çünkü Ebû Hanîfe fetvasında, ‘Arapçayı iyi bilseler dahi’ demektedir. Bu yüzden zorunlu bir durumda, geçici bir uygulamayı ifade eden bu rivâyet, Ebû Hanîfe'nin fetvasına gerekçe olmaktan uzaktır.⁴⁸

Ebû Hanîfe'nin icthâdını temellendirmek için bazı aklî delillere (rey) de başvurulmuştur. Pezdevî'ye göre Ebû Hanîfe, diğer âlimler gibi Kur'ân'ın lafız mana bütünlüğünü kabul etmekle birlikte, manayı aslî, lafzı ise zâid bir rükun olarak görmektedir. Bu yüzden ona göre, namazın geçerliliği için lafız zorunlu bir

⁴⁵ Duhân, 44/43-44.

⁴⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Âsâr*, s. 44; İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/805), *Kitâbu'l-Âsâr*, Thk. Halid el-Avvâd, Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2008, c. 1, s. 280-281; Hârizmî, *Câmiu Mesânidi'l-İmâm el-A'zam*, c. 1, s. 215. Duhân 44/43. âyetinin tefsirinde Kur'ân öğretmeye çalışan sahabînin Ebû'd-Derda olduğu da söylenmiştir. Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 4, s. 273-274; Kurtûbî, *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'ân*, c. 19, s. 132-133.

⁴⁷ Nevevî, *Kitâbu'l-Mecmû'*, c. 3, s. 341. Rivâyet hakkında değerlendirme için bk. Ahmed Hamdi Akseki (1951), *Namaz ve Kur'ân –Namazda Kur'ân Okuma Meselesi-*, Haz. Halil Altuntaş, Ankara: DİB, 2012, s. 86-90.

⁴⁸ Kâşif Hamdi Okur, “Ebû Hanîfe ve Ana Dilde İbadet”, *İslâmî Araştırmalar Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, Ankara: TEK-DAV, 2002, c. 15, S. 1-2, s. 86-87.

şart değildir.⁴⁹ *Keşfu'l-Esrâr* sahibi Abdülaziz Buhârî ise, Ebû Hanîfe'ye göre namazda lafzın bırakılıp tercümenin okunmasının, mest üzerine mesh gibi bir ıskat ruhsatı olduğunu ve bu ruhsatın kullanılmasında acziyet şartının aranmasının gerekmediğini ifade etmiştir. Bundan dolayı mana ile kırâat yeterli ve câizdir.⁵⁰ Fakat yapılan bu izâhlar, lafzı manadan ayırdığı ve i'câzı manaya hasrettiği için tenkid edilmiştir. Örneğin Nevevî, Kur'ân'ın mu'ciz bir nazım olduğunu, tercüme ile bu i'câzın kaybolacağını ve Kur'ân olmaktan çıkacağını söylemiştir.⁵¹ Ayrıca Cenâb-ı Hak, Kur'ân-ı Kerîm'i birçok âyet-i kerîmede Arapça bir kitap olarak nitelemiştir.⁵² Bu yüzden tercüme ile Kur'ân'ın Arapça vasfını kaldırmak, nazım, tertip ve mana açısından birçok eksikliği de beraberinde getirecektir. Kezâ Kur'ân'ın i'câzı, hem lafız hem de manasındadır. Kur'ân'ın lafızlarının taşıdığı farklı anlamları ve Kur'ân'da var olan birçok edebî sanatları başka bir dilde ifade etmek mümkün değildir. Hiçbir tercüme Kur'ân'ın lafız, anlam ve nazımını birebir yansıtamayacağı için Kur'ân'ın yerini tutamayacaktır. Bu yüzden Kur'ân'ı Arapça lafzından ayırarak tercümeyle yapılan kırâat, Kur'ân kırâati yerine geçmiş olmaz.⁵³

Bu konuda Tehânevî ise, Kur'ân tercümesinin zikir mesabesinde olduğunu ve zikirle namazın fasit olmayacağına dair icmâ bulunduğunu ifade ederek, fetvanın doğru olduğunu ileri sürmüştür. Özellikle İmâm Şâfi'nin; "Kur'ân tercümelemleri Kur'ân değildir, bu yüzden onların okunması câiz görülmez." fikrine karşı; "Biz de onların Kur'ân olduğunu söylemiyor ve okunmasını emretmiyoruz, ama onlar da en azından zikir değil midir? Değil derseniz, bu icmâyâ aykırı olur. Evet derseniz, biz de namazda Kur'ân okuyamayanın zikir okumakla emrolunduğunu söyleriz. Kur'ân-ı Kerîm'in Farsça tercümesini okumak da bir

⁴⁹ Alâüddin Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî (730/1330), *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997, c. 1, s. 36-43.

⁵⁰ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, c. 1, s. 36-43; Kâşif Hamdi Okur, "Ebû Hanîfe ve Ana Dilde İbadet", s. 87.

⁵¹ Nevevî, *Kitâbu'l-Mecmû'*, c. 3, s. 341. Serahsî de *Usûl*'ünde benzer bir kanaat ifade etmektedir. Bk. Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, c. 1, s. 281.

⁵² Yûsuf, 12/2; Tâhâ, 20/113; Zümer, 39/28; Fussilet, 41/3; Şûrâ, 42/7; Zuhruf, 43/3.

⁵³ Hidayet Aydar, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, s. 333-343; Hüseyin Aydın, "İslâm'da İbadetin Kur'ân Nazmı ile Kayıtlılığı Meselesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara: 2002, c. 15, S. 4, s. 473-474.

zikirdir. Öyleyse onun okunması câizdir.”⁵⁴ diyerek, Ebû Hanîfe'nin ictihâdını savunmaya çalışmıştır. Bu gerekçeyi zayıf kılan husus ise, metin içerisinde de geçtiği gibi, zikir okumakla emredilenlerin Kur'ân okuyamayanlar olmasıdır. Fakat Ebû Hanîfe, Kur'ân'ı okuyabilecek durumda olanlara da tercüme ile kırâati câiz görmektedir. Kezâ verilen ruhsatta, isteyen Kur'ân isteyen de zikir okuyabilir demediği gibi, âyette de; *فَاقْرَأُوا مَا تيسَّرَ مِنْهُ* “O halde Kur'ân'dan kolayımıza geleni okuyun...”⁵⁵ ifadesinin yer alması, bu gerekçeyi zayıflatmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin bu ictihâdı için günümüzde ise daha farklı gerekçeler ileri sürüldüğünü görüyoruz. Örneğin Yaşar Nuri Öztürk, İmâm-ı A'zam'ın bu fetvasının, ana dilde ibadet arzu ve iştiağıyla verildiğini ve Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı için bunun daha efdal olduğunu ima etmektedir. Fakat teklif olarak yine de Arapça bilmeyenlerin, câmide değil evlerinde, münferid olarak namaz kıldıkları zamanlar, kırâati tercüme ile yapmalarını önermektedir.⁵⁶ Ancak görebildiğimiz kadarıyla ileri sürülen bu gerekçenin bir ciddi dayanağı yoktur. Zira Ebû Hanîfe, tercüme ile kırâatin sadece namazı ifsat etmeyeceğine dair bir fetva vermiştir. Yoksa Kur'ân'ın anlamının daha iyi anlaşılacağı gibi bir ifade veya gerekçesi olmamıştır.

Ebû Hanîfe'nin ictihâdını ta'lil etmeye yönelik sunulan bütün bu gerekçeler yanında, onun bu fetvasından rücu' ettiği de ileri sürülmüştür.⁵⁷ Hemen ifade edelim ki bu iddia, fetvanın yer aldığı ilk kaynaklarda değil de sonraki dönem kaynaklarında yer almaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu görüşü ileri süren âlimler, onun rücu' ettiğine dair herhangi bir sağlam kaynağa dayanmaktan ziyade, İmâm-ı A'zam'ı savunma refleksiyle böyle bir iddiaya tutunmuşlardır.

⁵⁴ Tehânevî, *İ'lâu's-Sünen*, c. 4, s. 155-157.

⁵⁵ Müzzemmil, 73/20.

⁵⁶ Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe*, İstanbul: Yeni Boyut, 2010, s. 498, 508; *İmâm-ı A'zam Savunması*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2010, s. 111.

⁵⁷ Ebû'l-Hasan Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî (593/1197), *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1995, c. 1-2, s. 49; Zerkânî, *Menâbilu'l-İrfân*, c. 2, s. 128; Ahmed Hamdi Akseki, *Namaz ve Kur'ân*, s. 64; Hidayet Aydar, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, s. 357; Kaşif Hamdi Okur, “Ebû Hanîfe ve Ana Dilde İbadet”, s. 89-90.

Aşağıda yapacağımız değerlendirmede, İmâm-ı A'zam'ın ictihâdını ta'lil etmekten ziyâde onun fetvası üzerinden yapılan, 'Kur'an'ın tercümesi de Kur'an'dır'⁵⁸ çıkarımını ve Ebû Hanîfe'nin böyle bir kastının olup olmadığını incelemek istiyoruz. Tüm bu değerlendirmeleri yaparken ise, Ebû Hanîfe'nin yapmış olduğu Kur'an tanımı ile tenzîl, te'vîl ve tefsir kavramlarına yaklaşımlarından da istifade edeceğiz.

Değerlendirme

Öncelikle ifade edelim ki Ebû Hanîfe'nin tercüme ile kılınan namazın fâsîd olmayacağına dair vermiş olduğu fetva, her ictihâd gibi kendi döneminin sosyal, siyâsî ve kültürel atmosferi içerisinde gündeme gelen bir soruya cevap teşkil etmektedir. Biz ise bu fetva çerçevesinde Kur'an'ın tercümesine Kur'an denilebilir mi? yahut Ebû Hanîfe böyle bir fikre sahip mi değil mi? onu tartışmak istiyoruz.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi İmâm-ı A'zam'a göre bazı âyetlerin tenzili ile te'vîl/tefsiri aynı, bazılarının ki ise farklıdır. Hem tenzili ile te'vîli aynı olmayan âyetlerin farklı anlamlara gelebilmeleri hem de bazı kelimelerin tam olarak tercüme edilememeleri,⁵⁹ Ebû Hanîfe açısından Kur'an'ın (Farsçaya) aynen tercüme edilmesini imkânsız hale getirmektedir. Bu yüzden onun fetvasından yola çıkarak herhangi bir tercümeyi Kur'an olarak adlandırmak ve böyle bir tahrîc üzerine hükümler bina etmek, bizleri doğru neticelere götürmeyecektir.

Kaynaklarda Ebû Hanîfe ait, Kur'an'ın i'câzı için, sadece mananın yeterli olduğuna dair herhangi bir açık ifadeye rastlamadık. Aksine o, Kur'an tanımını incelerken değindiğimiz gibi, Kur'an-ı Kerîm'in Arapça lafızlarla nâzil olduğunu ve lafızlara Arapların verdiği manaların esas olduğunu söylemiştir. Kezâ Kur'an tanımında, 'telaffuzumuz, yazmamız ve okumamız mahlûk, fakat Kur'an, Allah'ın mahlûk olmayan kelâmıdır' dediğini görmüştük. Bu ifadelerde Ebû Hanîfe'nin, Kur'an'ın manaları ile onları taşıyan (Arapça) lafızları Allah'a nispet ettiği görülmektedir. Bu yüzden onun görüşlerinden; "İmâm-ı A'zam'a göre Kur'an-ı Kerîm'in i'câzı aslen manada gerçekleşmektedir, lafız tâli bir rûkündür

⁵⁸ Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe*, s. 378-379.

⁵⁹ Örneğin İmâm-ı A'zam, "yed" kavramının Arapçadaki anlamını, Farsçada tam olarak karşılayacak herhangi bir kelime olmadığı için, bu kelimenin tercüme edilmemesi gerektiğini söylemiştir. Bk. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhul-Ekber*, s. 76.

ve i'câz için gerekli şart değildir" şeklinde yapılacak bir çıkarım, makul ve doğru olmayacaktır.

Yine Ebû Hanîfe, yapmış olduğu tanımda Kur'ân'ın, 'Allah'ın son Rasûlüne indirilmiş bir kitap olduğunu' söylemektedir. Böylelikle o, Kur'ân ismini, Hz. Muhammed'e indirilen son kitaba hasretmekte ve öncekilere inen vahiyleri dışarıda bırakmaktadır. Ayrıca onun, tevhid konuları değilse de şeriat konularının her peygamberde farklılık arz ettiğini ve bunlar arasında neshin cereyan edebileceğini söylemesi, Kur'ân'ın önceki kitaplarda aynen yer almasının mümkün olmadığını göstermektedir.

Anladığımız kadarıyla bu fetva, günümüzdeki bazı gerekçelerde ifade edildiği gibi, Kur'ân'ın daha iyi anlaşılacağı ve bunun daha efdal olacağı şeklindeki bir düşüncenin de ürünü değildir. Kanaatimizce bu ictihâd, dönemin şartları içerisinde tercüme ile kılınan bir namazın eksik de olsa fâsid olmayacağını ifade etmektedir. Yoksa tercüme ile namazın daha faziletli veya tercümenin Kur'ân'ın yerini tutabileceği anlamına gelmemektedir. Görünen o ki bu fikir, öyle olmasını arzu edenlerin kendilerine güçlü bir dayanak bulmak için İmâm-ı A'zam'a söyletme istedikleri bir temennidir. Bu açıdan baktığımızda bu fetvanın, Kur'ân'ın tercümesinin de Kur'ân yerine geçebileceği fikrine delâlet etmediğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abdulcelil Candan, *Kur'ân Okurken Zihne Takılan Âyetler-Müşkilü'l-Kur'ân*, İstanbul: Elest, 2004.
- Abdulhamit Birışık, "Kur'ân", *DİA*, c. 26, Ankara: TDV, 2002.
- Abdullah Benli, "Kur'ân Tanımındaki Unsurların Tahlili", *Bilimnâme*, Kayseri: İBAV, 2010/1, S. 18.
- Ahmed Hamdi Akseki (1951), *Namaz ve Kur'ân –Namazda Kur'ân Okuma Meselesi-*, Haz. Halil Altuntaş, Ankara: DİB, 2012.
- Alâüddin Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî (730/1330), *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Alâüddin Ebû Bekir b. Mes'ud el-Kâsânî (587/1191), *Bedâiyü's-Sanâi' fi Tertibi's-Şerâi'*, Thk. Ali Muhammed Muavvad, Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

- Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı, Arabistan: Riâsetü İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1980.
- Celaleddin b. Ebî Bekir es-Suyûtî (911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996.
- Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtûbî, (571/1272), *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'ân*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî (256/870), *el-Câmiu's-Sahib, Fezâilü'l-Kur'ân*, Thk. Muhibbiddin el-Hatîb ve Muhammed Fuâd Abdalbâki, Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400 h.
- Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî (463/1071), *Târihu Medîneti's-Selâm*, Thk. Beşşâr Avvâr Marûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut: 2001.
- Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/923), *Câmiu'l-Beyân an-Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikir, Beyrut: 1988.
- Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim, el-Fıkhü'l-Ebsat, el-Fıkhü'l-Ekber, Risâletü Ebî Hanîfe, el-Vasıyye*, Ta'lik ve Nşr: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türas, 2001.
- Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. el-Mâturîdî (333/944), *Te'vilâtü Ebli's-Sünne / Tefsîru'l-Mâturîdî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme (620/1223), *el-Muğni*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî ve Abdülfettâh Muhammed el-Huluv, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997.
- Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî el-Endülüsî (977/1069), *el-İntikâ' fî Fedâilü'l-Eimmeti's-Selâseti'l-Fukahâ'*, Haz. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1997.
- Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim el-Ensârî (182/798), *Kitâbu'l-Âsâr*, Tashih ve Ta'lik: Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1355/1936.
- Ebû Zekerriyya Muhyiddin b. Şerefi'n-Nevevî (676/1277), *Kitâbu'l-Mecmû Şerhi'l-Mübezzeb li's-Şirazi*, Thk. Muhammed Necib el-Mutî'î, Cidde: Mektebü'l-İrşâd, 1980.
- Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî (710/1310), *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2008.
- Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed, Haşim Muhammed eş-Şazelî, Mısır: Dâru'l-Maarif, trs.
- Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmud b. Muhammed el-Hârizmî (665/1266), *Câmiu Mesânidi'l-İmâm-ı A'zam*, Hindistan: Matbaatü Meclisi Dâiretü'l-Mearif, h. 1332.

- Ebü'l-Hasen Burhânüddin Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî (593/1197), *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1995.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Sadeleştirenler: Heyet, Azim Dağtım, İstanbul: 1992.
- Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, İstanbul: Kur'an Okulu, 1996.
- Hüseyin Aydın, "İslâm'da İbadetin Kur'an Nazmı ile Kayıtlılığı Meselesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 15, S. 4, Ankara: 2002.
- İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 3. Baskı, Ankara: Fecr, 2005.
- Kâşif Hamdi Okur, "Ebû Hanîfe ve Ana Dilde İbadet", *İslâmî Araştırmalar Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, c. 15, S. 1-2, Ankara: TEK-DAV, 2002.
- Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (538/1143), *Tefsiru'l-Keşşâf an-Hakâiki Gavâmidü't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî-Vücûbi'-Te'vîl*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Mehmet Paçacı, "Kur'an'ın Neliğine Dair", *Bilimnâme*, Kayseri: İBAV, 2006/2, S. 11.
- Muhammed Abdülazim ez-Zerkânî, *Menâbilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Thk. Favvâz Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1996.
- Muhammed Âbid el-Câbirî, *Medhal ilâ'l-Kur'âni'l-Kerim, el-Cüz'ü'l-Evvel, fi't-Ta'rif bi'l-Kur'an*, Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2006.
- Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (189/805), *Kitâbu'l-Asl*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1990.
- , *el-Câmiu's-Sağîr*, Thk. Mehmet Boynukalın, İstanbul: Ocak, 2009.
- , *Kitâbu'l-Âsâr*, Thk. Halid el-Avvâd, Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, 2. Baskı, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, 1976.
- Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi ve Usûlü*, İstanbul: İfav, 1998.
- , *Tefsir Usûlü*, 6. Baskı, İstanbul: İfav, 2008.
- Râgıp el-İsfahânî, Ebû'l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, trs.
- Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe*, İstanbul: Yeni Boyut, 2010.
- , *İmâm-ı A'zam Savunması*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2010.
- Zafer Ahmed et-Tehânevî (1974), *İ'lâü's-Sünen*, 3. Baskı, Karaçi: İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1414 h.

